

İnsan Hakları ve İslam*

Ahmet ARSLAN**

Giriş

İnsan hakları diye adlandırılan bir takım haklar üzerinde yapılan tartışmaların bugünün dünya toplumundaki en ciddi tartışmalar olduğuna ve bu hakların varlığı veya yokluğunun politik rejimleri yargılamak ve değerlendirme konusunda en ciddi moral ölçütleri teşkil ettiğine şüphe yoktur.

İnsan hakları meselesinin günümüz dünyasının moral politik gündeminin ilk sırasına geçmesini açıklayabilecek çeşitli nedenler vardır. Bunların içinde ve belki başında İkinci Dünya Savaşı süresince tarihte o zamana kadar görülmemiş bir ölçüde veya boyutta büyük bir insan topluluğunun, toplam olarak 50 küsur milyon insanın hayatını kaybetmesi olayını zikretmek mümkündür. Bunun yanında yine bu savaş süresince 6 milyon Yahudi'nin sistemli bir soykırım programına uğradığını öğrenmiş olmanın insanlık bilinci üzerinde yarattığı dehşet duygusu vardır. Nihayet Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombaları insanlığın tümünü ortadan kaldırma tehlikesini gösteren bir silahın bütün insanlar üzerinde bir Demokles kılıcı gibi salladığının en çarpıcı bir habercisi olmuştur.

Nisbeten kısa bir zaman süresi içinde bütün bu katliam, savaş, insanlık dışı uygulamaları, sıradan insanın maruz kaldığı bütün bu acıları ve onun devletlerin, sistemlerin, ideolojilerin karşısındaki bu çaresizliğini gören başta hür dünyanın temsilcileri olmak üzere savaş sonrası ulusların yarattıkları Birleşmiş Milletler teşkilatı, evrensel düzeyde bu tehlikeye karşı bir tedbir olmak üzere, sarılabileceği en işe yarar kavram olarak insan hakları kavramını görmüştür. Bilindiği üzere bu

ihtiyacın sonucu olarak ortaya çıkan en önemli belge, **İnsan Hakları Evrensel Bildirisi** olmuştur. O zamandan bu yana, gerek evrensel düzeyde, gerek yarı evrensel veya kıtasal düzeyde düzenlenen konferanslar, bu konferanslar sonunda yayınlanan insan hakları bildirimleri birbirini izlemiştir. Sonuç olarak bugün insan hakları kavramı bütün devletlerin tasarruflarını haklı çıkarmak üzere kendisinden yararlandıkları veya kendisinden sarf-ı nazar edemeyecekleri moral-politik en önemli kavram haline gelmiştir. Bugün artık devletler kendi yargılama yetkisi altında bulundurdıkları insanların temel insan haklarını korumak ve bu insan haklarının korunması için uluslararası düzeyde işbirliği içinde bulunmak yönünde bir mukellefiyet altında buldukları duygusunu duymaktadırlar. Dünya çapında insan haklarının bütün olarak gerçekleştirilmesi henüz bir hayal olmakla, ciddi ve önemli insan hakları ihlallerinin hâlâ büyük ölçüde yaygın olması bir vakıa olmakla ve uluslararası toplumun veya dünya toplumunun soykırımları önlemek veya savaşlara engel olmakta henüz büyük bir başarısı gözlemlenmemekle birlikte; insan hakları kavramının kâğıttan bir kaplan olmadığını, gerek moral, gerekse hukuki planda şimdiki kadar olmadığı bir biçimde iş gören en etkili bir kavram olarak ortaya çıktığını ve siyasal-toplumsal rejimleri değerlendirmekte en önemli bir ölçüt olarak ele alınmaya doğru gidildiğini gösteren önemli gelişmeler de vardır.

Batı Düşüncesi, İnsan Hakları ve Hıristiyanlık

İnsan hakları, Batı kaynaklı, modern bir kavramdır. **Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi**'nden önce de Batı dünyasında bunun hazırlayıcıları olan bir takım insan hakları bildirimleri ortaya çıkmıştır. Bunlar içinde tarihsel sırayla **İngiliz Haklar Bildirisi**, 1789 tarihli **Fransız İnsan ve Yurttaş**

**Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Başkanı.

Hakları Bildirisi, 1791 tarihli Amerikan Haklar Bildirisini sayabiliriz.

İnsan hakları bildirilerinin ve bunların temelinde bulunan insan hakları kavramının Batı kaynaklı olmakla birlikte Hıristiyan kaynaklı olmadığını hatırlatmakta büyük yarar vardır. Genel olarak Batılı olmayan Doğu uluslarının, bu arada özel olarak Müslüman toplumların aydın ve yöneticilerinin insan hakları kavramına, zamanımızda çoğu kez gözlemlendiği gibi, büyük ölçüde şüpheli olarak yaşanmalarında bu kavramın Batı-Hıristiyan kaynaklı olduğunun zannedilmesinin şüphesiz önemli bir rolü, bu arada bu toplumların Batılı toplumlarla somurgesi geçmişleriyle ilgili olarak yaşamış oldukları acı tecrübelerinin sonucu olarak anlayışla karşılanabilecek haklı bir yanı da vardır.

İnsan hakları kavramının Batılı, ancak Hıristiyan olmayan kaynağına ilişkin en önemli kanıt, onun Hıristiyanlığın belli başlı temsilcileri olan Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık tarafından tarihsel olarak hiç sempatik görülmemiş, ancak zaman içinde ve kendileri dışında gerçekleşen bir takım gelişmeler sonucu zorlukla kabul edilmiş veya tanınmış bir öğreti olması gerçeğidir.

Bu cümleden olarak, önce Hıristiyanlığın Mukaddes Kitabı'nın bir insan hakları öğretisine yaklaşık olarak bile benzeyen herhangi bir kuramı ihtiva etmediğini hatırlatmak gerekir. Kitab-ı Mukaddes ne Yaratım hikâyesinde, ne Yahudi peygamberlerinin kitaplarında, ne İsa'nın mesellerinde insan hakları değerlerini veya ilkelerini ihtiva eden herhangi bir ciddi unsura sahip değildir. Öte yandan Hıristiyan kiliseleri de bu değerler ve ilkelerle ilgili olarak Kutsal Kitab'ın kendisinden daha zengin veya daha işlenmiş öğretiler geliştirmemiştir.

Örneğin Hıristiyan kiliselerinin en eskisi olan Ortodoks kilisesinin ne geçmiş, hatta ne çağdaş teolojilerinde müminlerine dinsel çoğulculuğu meşru gösteren veya hangi dine mensup olurlarsa olsunlar bütün insanların aynı insanlık haysiyetine ve özgürlük hakkına sahip olduklarını söyleyen bir öğretiyi tavsiye etmediği bilinmektedir.

Dünya'da bugün 900 milyon mensuba sahip olan Katolik kilisesinin insan hakları konusundaki öğretisel pozisyonunun ve sicilinin de daha parlak bir durumda olmadığını belirtmekte özellikle yarar vardır. Katolik kilisesinin başı olan Papa VI. Pius (1775-1799) 1789'da ilan edilen Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları öğretisini, ilan edildikten iki yıl sonra kategorik bir biçimde mahkum etmiştir. VI. Pius insanın din ve basın özgürlüğü hakkına sahip olduğu görüşünü bütün insanların eşit saygınlığa sahip olduğu öğretisiyle birlikte kilisenin ilkelerine aykırı olduğu gerekçesiyle kesin bir dille red-

detmiştir. Onu takip eden papalar da, çıkarttıkları bir dizi papalık fermanı (encyclical) ile Katolik kilisesinin bu tutumunu devam ettirmişlerdir. Bu konuda ciddi bir tutum değişikliğini görmek için çok yakın bir tarihi, Papa XXIII. Paul'u beklemek gerekmiştir. Ancak onun Nisan 1963'de ilan ettiği **Pacem in Terris** fermanı ve 1995 yılında ilan edilen **II Vatikan Gaudium et Spes** fermanı ile insan hakları ilkelerinin Katolik Hıristiyan öğretisine belli bir ithali ve uyumu sağlanabilmiştir.

İnsan hakları kavramına en olumlu bakan Protestan kiliselerinin bile bu konuda gerekli olan teolojik öğretiye kararlı bir şekilde sahip olmadığını söylemekte de yarar vardır. Reformasyon teolojisi geçmişte olduğu gibi, bugün de, hâlâ büyük ölçüde doğal insan hakları ve doğal akıl kavramına şüpheli bakmakta ve insan haklarına saygı ve anlayışın ancak Tanrı'nın İsrail kavmi ve İsa'daki eylemi ile temellendirilebileceğini savunmaktadır.

Peki o halde insan hakları kavramının Hıristiyan olmayan tarihsel temelleri nelerdir? İnsan hakları öğretisinin bazı unsurlarına Antik Çağ Yunan Roma ve Hıristiyan Orta Çağ'ında rastlamak mümkünse de, kuramın ciddi ve sistemli olarak ortaya çıkışı modern çağın başlangıçlarında ortaya çıkan bazı olaylarla ilgilidir. Bu olaylar içinde özellikle ikisi, yani Reformasyon olayından sonra Avrupa'da ortaya çıkan mezhepler ve bu mezhepler arasındaki dinsel çatışmalar ile, yine bu dönemde ortaya çıkan ulus devletlerin yöneticileri ile onların tebaları arasındaki siyasal yetki ve hak çatışmaları özellikle önemlidir. Bu her iki alanda, yani dinsel ve siyasal alanda özgürlük talebini destekleyen önemli kuram ise, Kilise'nin hemen her zaman karşı çıktığı doğal haklar veya doğal hukuk kuramı olmuştur. Locke, Voltaire, Rousseau gibi çeşitli filozoflar, siyasal düşüncüler tarafından savunulan bu kuram, insanların; toplumun, devletin, kilisenin iktidarı ve yetkisi dışında bulunan bir takım temel doğal hakları olduğu iddiasını dile getirmişlerdir. Bu haklar olarak ise, bugün genel olarak sivil ve siyasal haklar adı altında bilinen hakları saymışlardır. Bu haklarla kastedtikleri yaşama hakkı, özgürlük hakkı, mulkiyet hakkı gibi temel haklarla bunlardan türeyen birtakım diğer haklar olmuştur. 1648 ve 1688 İngiliz ihtilalleri, 1774 Amerikan İhtilali, 1789 Fransız İhtilali, bu sivil ve siyasal haklar adına yapılan ihtilaller olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Gerek özü itibarıyla siyasal olan İngiliz ve Amerikan İhtilalleri, gerekse özü itibarıyla daha ziyade sosyal olan Fransız İhtilali doğal insan haklarını hayata geçirme amacıyla birleşmişlerdir.

Belki şu noktaya işaret edilmesi de uygun olacaktır. İngiliz siyasal ihtilalinin en ünlü kuramcısı olan Locke'un doğal hukuk veya doğal insan hakları öğretisi

aslında belli bir dinsel havadan veya renkten yoksun değildir. Bilindiği gibi Locke, Tanrı yasası ile insani doğa yasası arasında bir çatışma görmez. Ona göre Tanrı insanları özgür ve eşit olarak yaratmıştır. O halde insanların doğal özgürlüğü, eşitliği ve bunlardan doğan diğer bazı doğal hakları gerçekte ilahi kaynaklıdır; yani Tanrı yasasına uygundur. İnsan kendisinde bulunan Tanrı'nın sesi olan doğal aklı ile bu yasaya itaat etmesi ve bu haklara riayet etmesi gerektiğini bilir. Ancak Locke'un bu özel görüşü bu doğal insan hakları kuramının Hıristiyanı bir temeli olduğu anlamına gelmez. Çünkü Kilise'nin kendisinin bu görüşe itibar etmediğinin bir vakıa olmasının ve hatta bu görüşün tersine genel olarak, doğal eşitsizlik ve kralların ilahi kaynaklı egemenliği öğretisinin savunucusu olmasının yanında, aynı kuramın başka savunucularının, onu, Locke gibi Hıristiyanlıkla veya onun Tanrı'sıyla herhangi bir ilişkilendirmeye sokmaksızın savunmaları sözkonusudur. Ayrıca zamanımızda insan hakları kuramının savunucularının çoğu, artık bu kuramı doğal hukuk zemininde savunmakta da değildirlir.

İnsan haklarının içeriği ve sayısı üzerinde farklı görüşlerin bulunduğu ve farklı insan hakları listelerinin geliştirildiği bilinmektedir. Klasik liberal filozoflar tarafından savunulan, XVII-XVIII yüzyıl Fransız, İngiliz, Amerikan ihtilallerinde sayılan haklar daha çok bireysel nitelikli olan sivil siyasal haklardır. Bunlar arasında yaşama hakkı, özgürlük hakkı, mülkiyet hakkı, kişi güvenliği, yasal eşitlik, düşünce ve inanç özgürlüğü gibi temel haklar bulunur. Bunlar "birinci kuşak haklar" diye de adlandırılan haklardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan kitle hareketleri, sivil-siyasal hak ve özgürlüklere biçimsel ve yetersiz oldukları yönünde sosyalistler tarafından yapılan eleştiriler, geniş halk yığınlarının demokratik sürece katılması ve örgütlenmesi ile dile getirdiği sosyal, ekonomik eşitlik talepleri, insan hakları kavramının alanının genişletilmesi sonucunu doğurmuştur. Böylece temel sivil-siyasal haklara sosyal ve ekonomik diye adlandırılan çalışma, sosyal güvenlik, sağlık, eğitim hakları gibi haklar eklenmiştir. "İkinci kuşak hakları" diye adlandırılan bu yeni hakların klasik haklar alanını haklı ve anlamlı bir şekilde mi genişlettiği, yoksa temel insan hakları kavramını anlamsızlaştırarak tehlikeli bir gelişime başlangıç mı oluşturduğu liberaller arasında tartışma konusudur. Nihayet Birleşmiş Milletler **İnsan Hakları Evrensel Bildirisi**'nde izleri açıkça görüldüğü üzere, içinde bulunduğumuz yüzyılın ortalarından itibaren, bu ikinci kuşak haklara üçüncü kuşak hakları denilen ve bireysel olmaktan çok kolektif nitelikli olan bazı haklar da eklenmiştir. Bu haklar ise, halkların kendi kaderlerini kendilerinin belirleme hakları, toplulukların dinsel, kültürel hakları, cemaat hakları cinsinden haklardır. Tahmin edileceği gibi, haklar listesinin bu şekilde genişletilmesi eğilimine, yine temel

haklar kavramının doğru olmayan bir şekilde sulandırılmasına yol açacağı kaygısıyla özellikle liberal kanattan yapılan ciddi eleştiriler vardır.

İslami Devletlerde İnsan Hakları Pratiği

Temel insan haklarının önemi, tarihsel kaynakları, listesi üzerinde verdiğimiz bu bilgilerden sonra İslam'a geçelim. Acaba insan hakları konusunda İslam'ın bakış açısı, insan haklarının İslami görüş açısından durumları nedir?

Bu konuyla ilgili olarak şüphesiz kendimize sormamız mümkün olan birçok soru vardır. Önce bugün kendilerini İslami devletler olarak tanımlayan ve anayasalarını İslami anayasalar olarak vâz eden müslüman devletlerin anayasalarının ve yöneticilerinin insan hakları karşısındaki tutumlarını inceleyebiliriz. Gerçekten de bugün Suudi Arabistan, İran, Sudan gibi resmi olarak İslami birer devlet olduklarını soyleyen ve yasalarını, anayasalarını İslami esaslar, ilkeler üzerinde şekillendirdikleri iddiasında olan devletlerin bir yandan temel insan hakları diye adlandırılan haklara aykırı uygulamalarda bulduklarını, öte yandan genel olarak temel insan hakları diye adlandırılan değerleri ve ilkeleri bilinçli ve resmi olarak eleştirmekten çekinmediklerini görmekteyiz. Bunlardan Suudi Arabistan'ın 1948 yılında ilan edildiğinde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'ne imza koymayan iki devletten biri olduğunu (diğeri o zamanki Güney Afrika'dır) hatırlatmamız uygun ve öğretici olabilir. Öte yandan bu devletlerin hükümlerinde insan hakları konusunda yaşanan yurtttaşları arasında kadın ve erkek olmalarına, farklı dini gruplara ait olmalarına göre ayrımcılık yaptıkları, düşünce, ifade, örgütlenme özgürlüğünü tanımadıkları, nihayet bu ülkelerde uygulanan ceza yasalarının Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 5. maddesinin zalimce, gayri-insani ve alçaltıcı cezalandırma olarak nitelendiği bazı özelliklere sahip olduğunu belirtmemiz de gereklidir. Suudi Arabistan'da ağır suçlulara uygulanan bazı cezaların (kol kesme, kılıçla kafa vurma) bir Müslüman ülke olduğuna şüphe olmayan Türkiye'deki Müslüman halk kitlesinin büyük bir bölümünü ne kadar rahatsız ettiği geçen yıl bu konuda kamuoyunda yapılan tartışmalarda ortaya çıkmıştır.

İslam ve insan hakları sorununda İslam ülkelerinin aydınlarının tutumları da bizim için ikinci bir soruşturma konusu olabilir. Bu konuda da İslam aydınları arasında farklı tutum ve görüşlerin mevcut olduğunu görmekle birlikte, genel olarak, İslami hassasiyeti ve bilinci temsil eden geleneksel veya modern İslami aydınlar arasında nedenlerine kısaca temas etmeye çalıştığımız yönde insan hakları konusunda kısmen şüpheli, kısmen kayıtsız, daha da yaygın olarak dupedüz olumsuz bir

tutumun var olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İnanlı Şii molla Tabandeh gibi bazıları, açıkça ve samimi olarak, Şeriatın standartları karşısında İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin birçok noktada Müslümanlar için kabul edilemez bir özellikte olduğunu söylemekte tereddüt etmemektedir. Daha geniş bir kitle "insan haklarının özgür ve tam bir biçimde ancak şeriat'ın sınırları içinde ve bu sınırların izin verdiği ölçüde uygulanabileceği"ni belirtirken, gizli olarak, şeriatla insan hakları arasında ciddi bir çatışmanın varlığını kabul eder görünmekte ve ikisi arasında bir çatışma durumunda tercihlerinin doğal olarak şeriate gideceğini belirtmekte de tereddüt göstermemektedir. Nihayet, insan hakları konusunda nisbeten olumlu bir tutum olarak, sayıca daha küçük bir İslami aydın grubunun insan haklarının İslami dünya görüşü, yasa ve düzenlemeler sistemi içinde en mükemmel bir biçimde zaten teminat altına alındığı düşüncesini dile getirdiğini ve bu yasa ve düzenlemeler ile modern insan hakları kuramının gerektirdiği uygulamalar arasında ortaya çıkan ciddi ve çözülmemiş çatışmaları ise mümkün olduğu kadar önemsizleştirme eğilimi içinde bulunduğunu söylememiz yanlış olmayacaktır.

İslamın Temel Doktriner Kaynaklarında ve İslami Tarihsel Pratikte İnsan Hakları

İslami devletler ve İslam aydınları üzerinde yaptığımız bu genel tesbit veya yüzey araştırmasını belki daha gerilere ve derinlere taşımamız, yani İslam'ın temel doktriner kaynakları ve İslami tarihsel pratikle ilgili olarak bu soruşturmayı gerçekleştirmemiz daha verimli olacaktır. Bu yaklaşımla ilgili olarak yapmamız gereken şey soruşturmamızı üç düzeyde yürütmek olabilir: 1) İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Peygamber'in hadisleri düzeyinde; 2) İslam'ın tarihsel olarak anlaşılma, yorumlanma ve yaşanma tarzları olarak genel kabul görmüş olan kültürel-entellektüel ana cereyanları veya kurumları düzeyinde (bununla kastettiğimiz tahmin edileceği üzere, önce, gerek teolojileri gerekse hukuki pratikleri bakımından tarihsel olarak birbirinden farklı olarak Şii ve Sünnilik olarak İslamdır. Bundan başka ve daha özel olarak Sünni mezhebi içinde var olan temel istikametler olarak hukuk olarak, kelam olarak, tasavvuf olarak ve belki bunlarla aynı ölçüde otoritatif bir değere sahip olmamakla birlikte felsefe olarak İslamdır); 3) Nihayet tarihsel, siyasal, sosyal yapı ve kurumlarında, uygulamalarında ortaya çıkan bir pratik olarak İslam düzeyinde.

Şimdi şüphesiz bu üç düzeyin birbirleri ile sıkı ilişkileri vardır. Ancak gene de bu düzeyler arasında bir takım farklılıklar da vardır. Örneğin hiç şüphesiz ister Kelam, ister fıkıh, ister tasavvuf olarak İslam söz konusu olsun, onların hiçbirinin İslam'ın temel otoritatif kaynakları olan Kur'an ve Peygamberin sunnetinden

bağımsız olarak geliştikleri veya ona açıkça aykırı unsurlar içerdikleri düşünülemez. Ancak öte yandan kabul etmek gerekir ki, yine bunların her biri yukarıda sözü edilen kaynaklar kadar başka kaynaklardan ve alanlardan gelen unsurları da ihtiva etmektedirler ve böylece kendi başlarına ele alınıp değerlendirilmeleri mümkün bağımsız bir yapı arz etmektedirler. Yine şüphesiz ki müslümanların gündelik hayatlarındaki pratikleri, bu pratiklerden önce gelen teorik ve kurumsal düzenlemelerin etkisi altında şekillenmiştir. Ancak gündelik hayatın pratiği ve zorunluluklarının, çoğu kez, dinlerin ve ideolojilerin teorik ve kurumsal düzenlemelerini bir hayli aşan veya onları yumuşatan unsurları için içine kattığını tarihsel olarak bilmekteyiz. Bu durum İslam için de söz konusu olmuştur. Bu nedenle İslami denen şeyin sadece kitaplarda, metinlerde, teorik yorumlarda değil, aynı zamanda ve özellikle çoğu kez metinlerin, kitapların, teorik yorumların sınırlarını aşan gündelik hayatın çeşitlilik ve zenginliğinde, karmaşıklığında aranması gerektiğini düşünmek de doğru olacaktır.

Kur'an'da İnsan Hakları Pratiği

Biz burada bu kadar geniş ve kapsamlı bir konuyu ele almayacağız. Yukarıda sözünü ettiğimiz üç araştırma düzeyinden sadece birincisini ele alacak ve bu düzeyde de yalnızca Kur'an'ı ele alarak, onda insan hakları öğretisi bakımından nelerin olduğunu, nelerin olmadığını göstermeye, açık veya gizli olarak Kur'an'ın insan hakları öğretisi karşısındaki tutumunu anlamaya ve yorumlamaya çalışacağız. Ancak bu sınırlı amacımızla ilgili olarak veya onun izin verdiği veya gerektirdiği ölçüde, diğer iki düzeyle ilgili bazı düşünce veya gözlemlerimizi sergilemeye çalışacağız.

Bu vesileyle önce Hıristiyanlıkla ilgili olarak yukarıda işaret ettiğimiz noktayı İslam için zikretmekte de yarar görmekteyiz. Hatırlatmak istediğimiz önemli nokta, Hıristiyanlığın kutsal kitabı olan Kitab-ı Mukaddes gibi, Kur'an'ın da, doğal olarak işlenmiş, sistemli bir insan hakları öğretisine sahip olmadığını görmemizdir. Daha önce işaret ettiğimiz üzere insan hakları öğretisi, kaynakları en erken XVII. yüzyıla ve doğal haklar kuramına dayanan modern bir moral-politik öğretimidir. Bu öğretinin ortaya çıkışının temelinde ise, yine işaret ettiğimiz gibi modern zamanların başlangıçlarında Avrupa'da cereyan eden bir takım dinsel-siyasal olaylar vardır ve öğreti bu olaylar, yani iç savaşlar, din savaşları, hoşgörüsüzlük, dinsel ve siyasal baskı altında inleyen insanların yaşadıkları bu acı verici deneylerine karşı geliştirdikleri bir kuram olarak kendini göstermiştir.

Belki burada bu bilgilere ilave etmek istediğimiz nokta, Batı Hıristiyan dünyasından farklı olarak İslam

dünyasının sözü edilen din ve mezhep kavgalarını aynı ölçüde uzun bir zaman süresi içinde (iki yuz yıl) ve aynı ölçüde şiddetli bir biçimde yaşamaması, yine belki İslam dünyasında yöneticilerle yönetilenler, yönetici sınıflarla geri kalanlar arasındaki farklılıkların Batı dünyasında olduğu kadar büyük, sert ve çatışmacı olmaması, muhtemelen bunlara eklenebilecek veya bunların altına yerleştirilebilecek, ancak araştırmamızın konusunu oluşturmayan başka nedenlerle, İslam dünyasında insan hakları kavramının acil bir sorun olarak ortaya çıkmadığını düşündüğümüz olacaktır. Netice olarak, burada vurgulamak istediğimiz ana nokta, Kitab-ı Mukaddes'te olduğu gibi Kur'an'da da, insan hakları ile ilgili olarak gelişmiş veya işlenmiş bir öğretiyle karşılaşmadığımız ve bu durumun da insan haklarının tarihsel kaynağı ile bilgilerimiz ışığında şaşırtıcı olmadığıdır.

İkinci olarak, burada insan hakları kavramı üzerinde bir anlaşmaya varmamızın lazım geldiğini de düşünüyörüz. Eğer insan haklarından insanın insan olmak bakımından değerli olduğunu, insan olmanın iyi, hatta en büyük iyilik olduğu, dolayısıyla insan olmanın her türlü değerlerin kaynağı olan en yüksek değer olduğu, bu insan olma değerinin bu değeri tanıması gereken herkese, diğer insanlara, özellikle topluma, devlete karşı bir takım taleplerde bulunma, onlardan meşru olarak bir şeyler isteme hakkını verdiği, işte bu meşru ve haklı isteklerin, taleplerin konusu olan şeylere de insan hakları denebileceğini kastediyorsak Kur'an'da bu anlamda insan haklarından bahsetmenin pek imkanı olmadığını söylemeliyiz. Çünkü Kur'an'a göre, bütün diğer varlıklar gibi insan da varlığının değerini Tanrı'nın yarattığı olmasından alır. Yani insan olmak kendi başına bir iç (intrinsic) veya bağımsız değer değildir. Genel olarak, insan olmak bir statü olduğu gibi, insanlar arasında erkek veya kadın olmak, özgür veya köle olmak da bir statüdür veya statünün eseridir ve statünün değeri, bu statüyü veren den ileri geldiği gibi, statüye uygun haklar veya özelliklerle mükellefiyetler gerektirir.

Buna paralel olarak, Kur'an'a göre insan olmak insanın bir takım haklara liyakatini veya hakkını ifade etmekten çok bir takım görevlere mükellefiyetini içerir. Bu görevlerin başında şüphesiz insanın yaratıcısına karşı görevleri, kulluk görevleri (ibadet) vardır ve bunları yine Tanrı'nın öyle emretmiş olması, öyle uygun görmüş olmasından ötürü insanın diğer insanlara karşı görevleri takip eder. Örneğin, insan, Tanrı'ya karşı kulluk görevleri arasında olmak üzere, günde beş vakit namaz kılmak, oruç tutmak vb. zorunda olduğu gibi, başkalarına karşı görevleri arasında olmak üzere de, başkalarını haksız olarak öldürmeme, zina yapmama, hırsızlık yapmama, yalan söylememe veya doğruyu söyleme, insanlara haksız davranmama veya adil davran-

ma, yoksullara yardım etme veya sadaka verme, eğer söz konusu olan insan erkekse ve birden fazla eşli ise, eşlerine karşı ayırım yapmama, eşit davranma, eğer söz konusu olan kadın ise, kocasına karşı saygılı davranma vb. ödevi veya mükellefiyetine sahiptir. Bu ödevlerin bir kısmının herkesi bağlamasına karşılık (hırsızlık yapmama, yalan söylememe, diğerlerine adil davranma vs.) bir kısmının özel olarak özgür, güçlü, erkek, zengin, yönetici durumda olan insanları bağladığını görmek anlamlıdır. Örneğin Kur'an'da kölenin hakkından söz edilmez; ancak efendinin köleye karşı yumuşak, merhametli olma görevi dile getirilir. Yine Kur'an'da genellikle kadının eşitlik veya benzeri hakkından çok erkeğin kadına karşı adil, yumuşak, şefkatli davranma ödevi veya kadının da buna karşılık erkeğe karşı bir başka görevi dile getirilir. Zekat verecek olan kişiler varlıklılar, adaletle hükmedecek veya müslümanlara danışacak olan insanlar yöneticilerdir.

Şimdi muhatapları için bir ödev olan bu yükümlülükler, bu yükümlülüklerden yararlanacak olan kişiler için bir hak olarak nitelendirilemezler mi? İşte sorun tam da buradadır. Kur'an bu konuda sessizdir. Yani birtakım insanlar için ödev veya mükellefiyet olarak koyduğu hükümlerin başka bazı insanlar için haklar olduğunu kabul veya teslim etmekte suskundur. Kur'an'a göre insanların özellikle ve öncelikle Tanrı'nın kendisine, daha sonra diğer insanlara karşı bir takım görevleri vardır. Ama bu görevler veya ödevler veya mükellefiyetler onlardan yararlanan insanlarla ilgili olarak haklar olarak telakki edilemezler. Kur'an'da kul hakları şüphesiz vardır. Ancak kulların hakları olduğu kendilerine söylenenler ve onlara bu haklarını vermeleri hatırlatılanlar erkekler, zenginler ve güçlülerdir ve Kur'an'ın vurguladığı bu ikinci gruba ait olan insanların görevleridir.

Bu neden boyledir? Galiba bu, birazdan işaret edeceğimiz gibi İslam'ın, daha doğrusu Kur'an'ın Tanrı anlayışında diğer bazı konularda olduğu gibi, bu konuda da belli bir iç gerilimin veya problemin olmasından ileri gelmektedir. Daha önce işaret ettiğimiz gibi ünlü İngiliz filozofu Locke, insan hakları kavramını tesis etmek ve temellendirmek isterken esas olarak insan doğası kavramına başvurmuş, ancak öte yandan insan doğasını Tanrı'nın yarattığını belirterek doğal yasanın aynı zamanda ilahi yasa özelliğine sahip olduğunu iddia etmiştir. Örneğin o şöyle diyebilmiştir: İnsan yaşamak ve hayatını korumak eğilimindedir. İnsanın, yaşamak için üretmesi, üretmek için de özgür olması gerekir. İnsan ancak doğada bulduğu bir takım şeyleri dönüştürerek kendine yararlı kılabilme imkanına sahip olduğu için de mülkiyete sahip olmak zorundadır. Sonuç olarak insan, Tanrı'nın yarattığı doğanın, insan doğasının hukmüne veya yasasına uygun olarak yaşamak, özgür olmak ve mülk sahibi olmak hakkına sahiptir. O halde bu yasa,

doğa yasası olmakla birlikte insan doğasını ve bu yasayı yaratan veya uygun gören Tanrı olduğu için aynı zamanda Tanrı yasasıdır.

Peki Kur'an veya genel olarak İslam neden böyle bir modeli kaale almaz gibi görünmektedir? Yani neden insanların Tanrı'nın yasası gereği başka insanlardan ve siyasal yöneticilerden isteyebileceği, talep edebileceği, bir takım doğal hakları veya daha basit olarak hakları olduğu görüşünü besleyebilecek unsurları ihtiva etmemektedir de, ödev veya mükellefiyet kavramları üzerinde ısrar etmektedir? Galiba Kur'an insan doğası ve insanın insan olarak doğasının gerektirdiği bir takım haklar anlayışının, ilerde daha genel olarak Eş'ari kelamcılarının da savunacakları gibi, tanrısal iradenin özgürlük sınırlarını daraltmak ve ona bazı sınırlar koymak anlamına geleceğini düşünmektedir. Locke'un tanrısal-doğal yasa ve tanrısal-doğal insan hakları kuramının zamanla gözden düşüp, bu kavramdaki **tanrısal olana ihtiyaç duyulmaksızın yalnızca doğal olanla yetinilmesi** olgusu göz önünde tutulursa, bir bakıma, onların haklı oldukları da söylenebilir. Galiba bu tehlike önceden sezildiği içindir ki, Kur'an'da sözü edilen şey insan hakları olmaktan çok, insan ödevleridir. Çünkü Kur'an'da hakkı olan varlık insan değil yalnızca Tanrı'dır. Tanrı'nın hakkı vardır; insanların ise ancak ödevleri.

Hatta insanların bu ödevleri yerine getirdikleri takdirde bile bir takım haklara hak kazanacakları şüphelidir. Örneğin, insanların Tanrı'nın kendilerinden istediği görevleri veya mükellefiyetleri yerine getirdikleri durumda bile, Tanrı'dan onların karşılıklarını veya ödülleri talep etme hakkına sahip olup olmadıkları şüphelidir. Sünni İslam'ın zamanla resmi ilahiyat okulu hüviyetini kazanmış olan Eş'ariliğin bu konuda Tanrı'yı bağlayıcı olmayan bir tutumu savundukları bilinmektedir.

Netice olarak Kur'an'da yukarıda kısaca işaret etmeye çalıştığımız metafizik-ontolojik geri planın varlığından ötürü çağdaş anlamda insan hakları kuramına rastlamamız bizi şaşırtmamalıdır. Öte yandan yine modern insan hakları listelerinde gördüğümüz şekilde birinci, ikinci, üçüncü kuşak haklar veya negatif statü hakları, aktif statü hakları, pozitif statü hakları tarzından listelerin olmaması da bizi şaşırtmamalıdır. Burada aramız ve bulmayı ümit etmemiz gereken şey, Kur'an'da hangi modern versiyonunda olursa olsun, insan hakları öğretisinin kendisini veya insan haklarına ilişkin herhangi bir listenin varlığını değil de, bu öğretinin dayandığı değerler ve ilkelerin, hedeflediği amaçların benzerleri olan değer, ilke ve amaçların yine şüphesiz açık, sistemli ve işlenmiş bir şekilde olmasa da bir **metinsel potansiyelite** olarak bulunup bulunmadığı

olabilir.

Sorunu bu şekilde ortaya koyduğumuzda, Kur'an'da mülkiyet hakkına, insanların kanunlar karşısında eşitliğine açıkça atıfta bulunan bir hayli ifadenin yanında, insanın insan olarak şerefine, değerine, insan haysiyetine, insan özgürlüğüne, hatta genellikle düşünüldüğünün tersine olarak, belli ölçüde olmak üzere, insanların inanç özgürlüğüne, hoşgörüyeye temas eden ifadelerin bulunduğunu söylememizin mümkün olduğunu görmekteyiz.

Örneğin insanın değerine ilişkin olarak Kur'an'da sık sık tekrarlanan bir tema, Tanrı'nın insanı bütün yaratıklar içinde özellikle şerefli kıldığı ve diğer yaratıkların, hatta meleklerin üzerine geçirdiğidir. İsrâ suresinin 70 numaralı ayeti aynen şöyle demektedir: "Biz hakikaten insanoglunu şan ve şeref sahibi kıldık... yine onları yaratıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık". Tanrı'nın insanı yeryüzündeki kendisinin temsilcisi veya halifesi kıldığı, ona meleklerden üstün bir statü verdiği, insanın ilk atası olan Adem'e kendi ruhundan üflediği, ona meleklerin bile bilmediği şeyleri öğrettiği Kur'an'ın açık ifadeleri arasındadır: Bakara, 30: "Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım dedi"; En'am, 165: "Sizi yer yüzünün halifeleri kılan... O'dur (Tanrı)"; Hicr, 28-29: "Hani Rabbin meleklerle demişti ki... ona (insana) ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın"; Fatır, 39: "Sizi (insanoglunu) yer yüzünde halifeler yapan O'dur (Allah'tır)" Sad, 72: (Tanrı konuşuyor): "Onu (insan) tamamlayıp içine de ruhumdan üfürdüğüm zaman, derhal ona secdeye kapanın" vb.

İnsanın insan olarak değerine, saygınlığına, yaratıklar arasındaki üstünlüğüne, şerefine ilişkin bu ifadeler yanında, insanların ve toplumların eylemlerinden sorumlu moral varlıklar oldukları da Kur'an'da sık sık zikredilmektedir: Bu ifadelerden mantıki ve dolaylı olarak insanların özgürlük hakkına sahip olan veya olması gereken varlıklar oldukları sonucuna geçebiliriz. Enfal, 53: "Bir millet kendilerinde bulunanı değiştirmeye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceği"ni söylemektedir."; Rad,11'deki ifade de aynen şudur: "Bir toplum kendilerinde bulunan özellikleri değiştirmeye kadar Allah onlarda bulunanı değiştirmez"; Kasas 59'a bakalım: "Biz ancak halkı zalim olan memleketleri helak etmişizdir". Tanrı'nın insanlara zulmetmediği, insanların kendi kendilerine zulmettikleri, Tanrı'nın insanları yanlış yollara sürüklediği, insanların kendilerinin kendilerini yanlış yollara sürüklediği yönünde Kur'an'da sık sık karşılaşılan ayetler yine insanların eylemleri ile ilgili olarak özgür iradeye, özgürlüğe sahip oldukları, dolayısıyla özgürlüğün zorunlu bir değer olduğu şeklinde yorumlanmalıdır: Al-i

İmran, 117: "Onlara (inkar edenler) Allah zulm etmedi; fakat onlar kendilerine zulmediyorlar"; Aynı sure, 182: "Bu (cehennem azabı), dünyada iken kendi ellerinizle yaptığınızın karşılığıdır. Yoksa Allah kullarına zulmetmez"; Nisa, 40: "Şüphesiz yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez"; Fussilet, 46: "Kim ki iyi bir iş yaparsa, bu kendi lehinedir. Kim ki kötülük yaparsa aleyhinedir. Rabbin kullarına zulmedici değildir"; Hud, 101: "Onlara (insanlar) biz zulmetmedik; onlar kendilerine zulmettiler" vb. Bütün bu ayetlerde görüldüğü gibi insan özgürlüğü özel olarak zikredilmemekle veya özgürlüğün değerine, insanların özgürlük hakkına atıfta bulunan herhangi bir ibare açıkça bulunmamasıyla birlikte, Tanrı'nın insanlara haksız davranmadığı, onlara zulmetmediği ifadelerinin anlam taşıyabilmesi için yaptığı kötülüklerin sorumlusunun insanın kendisi olması gerektiği, bunun için ise, insanın kötülüğü yapmak yönünde bir kudret, irade ve dolayısıyla özgürlükle donatılmış olması gerektiği fikrinin bulunduğu açıktır.

İnsanların inanç özgürlüğüne sahip oldukları, hatta peygamberin bile onları zorlamaması gerektiği yine Kur'an'da yer yer en açık bir biçimde ifade edilmektedir. Örneğin herkes tarafından bilindiği üzere Bakara suresinin ünlü 256. ayeti kesin olarak "dinde zorlama olmadığı"nı belirtirken, Kehf suresinin 29. ayeti Peygambere hitaben aynı mealde olmak üzere görevinin insanlara hakkı anlatmak olduğunu, "dileyenin iman etmesi dileyenin inkâr etmesinin" kendi bileceği iş olduğunu hatırlatmaktadır. Yine bu yonde olmak üzere bir diğer ünlü ayette aynen şöyle söylenmektedir: Zümer, 41: "(Resulüm): Şüphesiz biz bu kitabı sana insanlar için hak olarak indirdik. Artık kim doğru yolu seçerse kendi lehinedir; kim de saparsa ancak kendi aleyhine sapmış olur. Sen onların üzerinde vekil değilsin". Peygamberin görevinin sadece insanlara hak yolunu tebliğ etmekten ibaret olduğu, onun sadece bir haber verici, bir uyarıcı olduğu ana düşüncesi Maide, 99; En'am, 48; Yunus, 108; Hud, 12; Rad, 40; Nur, 54; Şura, 48 gibi birçok ayette tekrarlanmaktadır. Hatta Yunus suresinin 99 numaralı ayetinde Tanrı'nın Peygamber'i din konusundaki gayretkeşliğinden ötürü hafifçe azarladığını bile söylememiz mümkündür: "Resulüm, eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen inanmaları için insanları zorlayacak mısın?".

Şüphesiz bu ve aynı yonde olan diğer ayetlerde ne dileyenin inkâr etmesinin, ne de insanların imanı seçmemesinin arzu edilir şeyler olduğu söylenmemektedir. Tersine bunların arzu edilmeyen, kötü şeyler oldukları ve bu yanlış yapanların en şiddetli şekilde cezalandırılacakları hatırlatılmaktadır. Ancak önemli olan Tanrı'nın nedenini bilmediğimiz, bununla birlikte, üzerinde ciddi olarak düşünürsek tahmin edebileceğimiz

bir biçimde özgürlüğü, deyim yerindeyse kurtuluştan değerli veya daha doğrusu kurtuluş için vazgeçilmez, zorunlu bir kavram olarak gördüğüdür. Çünkü ilerde Locke'un "Hoşgörü Üzerine Mektup"unda haklı olarak işaret edeceği gibi, imanın zorlanması veya zorla imanın yaratılmasının mümkün olmadığı her akli başında insanın bilebileceği basit bir gerçektir. Yine akli başında herkesin kabul edeceği benzeri basit bir gerçek, imanın değerini teşkil edebilecek olan biricik şeyin, onun bilerek ve isteyerek, özgür bir şekilde gerçekleştirilmesi olabileceğidir. Daha açık olarak söyleyelim: Eğer iman, ruhun ve zihnin tam bir teslimiyeti ise, bunun özgür iradeye, özgür seçime ve tercihe dayanması gerektiği açıktır. Korku veya baskı altında insanların diline veya bedenine hakim olmak mümkündür; ancak onların en derin düşüncelerine, ruhlarına, ruhlarının tasdikine ve teslimiyetine etki etmek mümkün değildir. Başka insanları aldatabilirsiniz ancak ruhların en derin köşelerini gören Tanrı'yı aldatabilir misiniz?

Kur'an'da başka insanlara karşı gösterilmesi gereken hoşgörünün veya belki hoşgörüden çok, tahammülün dayandırıldığı gerekçelerden biri yanlış inancı yargılamanın ve böyle bir inanca sahip olanı cezalandırmanın sadece Tanrı'ya ait olduğu ilkesidir. Bakara suresi 272 numaralı ayet şöyle demektedir: "Ya Muhammed, onları doğru yola iletmek sana ait değildir; Lakin Allah dilediğini doğru yola iletir." Aynı yonde olmak üzere Al-i İmran suresi 20 numaralı ayet şöyle demektedir: "Eğer teslim oldularsa doğru yolu buldular demektir. Yok eğer yüz çevirdilerse sana düşen, yalnızca duyurmaktır." Benzeri anlamda olmak üzere Nahl suresinin 125 numaralı ayeti de zikredilebilir: "Resulüm, Sen Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Rabbin kendi yolundan sapanları en iyi bilendir." En'am suresi 107 numaralı ayeti müşriklerden söz ederken aynen şöyle demektedir: "Allah dileseydi onlar ortak koşmazlardı. Biz seni onların üzerine bir bekçi kılmadık; sen onların vekili de değilsin" ve aynı ayetin devamı şöyle gelmektedir: "Allah'tan başkasına tapanlara (ve putlarına) sövmeyin. Sonra onlar da bilmeyerek Allah'a soverler. Böylece biz her ümmete işlerini cazip gösterdik. Sonunda dönüşleri Rab'lerinedir. Artık O ne yaptıklarını kendilerine bildirecektir." Bir başka ayet Maide 48'de ifade yine aynen şudur: "Ey ümmetler, her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi sizleri tek bir ümmet yapardı. Fakat size verdiğinde (yol ve şeriatlerde) sizi denemek için (böyle yaptı). Oyleyse iyi işlerde birbirinizle yarışın."

Şimdi bu ayetlerde, şüphesiz, yine yanlış inanç sahibi olanların, puta tapanların bu durumlarının makbul veya arzu edilir olduğu şeklinde bir düşünce mevcut değildir. Şüphesiz yine bu ayetlerde, bu durumlarda

olanların cezalarının öbür dünyada Tanrı'nın kendisi tarafından hem de şiddetle verileceği görüşü de mevcuttur. Soylenen, bu dünyada onları zorla yola getirmenin doğru yolda olan müminler bir yana, Peygamber'in kendisi üzerine bile düşen bir görev olmadığı ve hatta daha da ilginç bir şekilde onlara karşı gösterilecek hakaretimiz bir davranışın Müslümanların kendi üzerlerine de benzeri davranışları çekeceğidir. Yukarıda zikrettiğimiz son ayetin yorumunda onun tefsircileri haklı olarak, onun millet veya fertlerin mukaddes kabul ettiği şeylere sövmek gerektiği düşüncesini dile getirdiğini söylemektedirler.

Şimdi belki karşılaştırma tam olarak uygun olmayacaktır; ancak modern hoşgörü kavramında da önemli olan şudur: Bu kavramda bizden kendisiyle aynı duyguları veya düşünceleri, inançları paylaşmadığımız insanları gerçekte hoş görmemiz istenmemektedir; Bu kavramda bizden talep edilen şey, onlara tahammül etmemiz, onların farklılık hakkını, velev ki bize doğru ve sempatik gelmeseydi, hatta itici ve yanlış bulsak da kabul etmemizdir. O halde Kur'an'ın bu ayetlerinde sözü edilen başkalarına, hatta puta taparlara karşı anlayışlı olmak gerektiği şeklindeki görüşü çağdaş hoşgörü anlayışıyla çok fazla ilgisi olmayan bir şey gibi düşünmek pek doğru görünmemektedir.

Kur'an'da yaşama hakkı, can güvenliği hakkı, mülkiyet hakkı, adil yargılanma hakkı gibi diğer temel insan haklarının şüphesiz ayrıntılı ve sistematik bir şekilde tasnif edilmemiş veya hatta gerekli açıklıkla dile getirilmemiş veya kodifiye edilmemiş olmakla birlikte - onların kodifikasyonu daha sonra fıkıhın çalışma alanını teşkil edecektir- var olduğunu söylememize gerek bile yoktur.

Peki bütün bunlardan temel insan hakları ile İslam'ın vahyedilmiş kutsal metni arasında tam bir uyum olduğu veya ciddi çatışmalar bulunmadığı şeklinde bir sonuca mı geçmek gerekir? Bu sonuca varmakta da acele etmemek gerektiği, çünkü onda yukarıda temas ettiğimiz ve bugün artık her insan hakları öğretisinin ve uygulamalarının temel değerleri, ilkeleri haline gelmiş bulunan haklara karşı çıkan veya hiç olmazsa onlarla tam olarak uyuturulması mümkün gibi görünmeyen bazı başka yonde ifadelerin bulunduğu da bir gerçektir. Örneğin Tevbe suresinin müşriklerin öldürülmeleri ile ilgili 5 numaralı ayeti "Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün" ve buna paralel olan birçok ayet (Bakara 191, 193, 216; Tevbe 123 vb.) "dinde zorlamanın olmadığı" veya "herkesin dininin kendilerine ait olduğu" veya herkesin dini görüş ve eylemlerinden ötürü yargılanmasının "Tanrı'nın kendisine ait olduğu" şeklindeki ayetlerle pek kabil-i telif gibi görünmemektedir. Kuran'daki Müslümanları düşmanlarıyla kılıçla

mücadele etmeye davet eden bazı başka ayetler de (Nisa 74, 84, 91; Enfal 39) müminlerin düşmanlarından kendilerini ve dinlerini koruma yönündeki **doğal savunma haklarından öteye giden**, yani müşriklere doğru dini silah zoruyla kabul ettirme amacı güden bir özellik taşıyor gibi görünmektedir. Yine Tevbe suresinin Hıristiyan ve Yahudilerle, onlar Müslümanlara cizye verinceye kadar savaşılmaması gerektiğini söyleyen 29 numaralı ayeti de ("kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve ahiret gününe inanmayan Allah ve resulünün haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle küçülerek elleri ile cizye verinceye kadar savaşın") aynı yönde bir emre ve görüşe işaret etmektedir. Sonra Bakara suresinin mahkeme önünde iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine eşdeğer olduğuna dair ayeti (Bakara suresi, 282 numaralı ayet) modern insan haklarında mevcut olan yasalar ve yargı önünde cinsiyete göre ayırım yapmama kavramına açıkça aykırı görünmektedir. Evlilikte, boşanmada, mirasta kadının erkekle veya köle kadının hür kadınla aynı haklara sahip olmadığına ilişkin ifadelerin, (Nisa suresi 11 numaralı ayet: "Allah size çocuklarınız hakkında erkeğe kadının iki misli (miras vermenizi) emreder"; Nisa suresi 3 numaralı ayeti: "... beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer üçer dörder alın"); cariyelere evlendikten sonra fuhuş yapmaları durumunda verilecek olan cezanın hür kadınlara verilen cezanın yarısı olması gerektiğine ilişkin, Nisa suresi 25 numaralı ayetin; yine erkeklerin kadınlara üstün olduğuna ve dolayısıyla erkeklerin onlar üzerinde dövme hakkı da dahil, onların kendi üzerlerinde sahip olmadıkları birtakım haklara veya ayrıcalıklara sahip olduklarına ilişkin Nisa suresinin 34 numaralı ayetinin, bütün insan hakları öğretilerinde temel olan eşitlik ve ayırım yapmama ilkelerine aykırı hükümler içerdiğini kabul etmek gerekir.

Kuran'da ağır suçlulara uygulanması gereken bazı cezalar da; (Bakara suresi 179 numaralı ayet: "Kısasta sizin için hayat vardır"; Maide suresi 45 numaralı ayet: "Tevrat'ta onlara şöyle yazdık: Cana can, goze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır)"; Maide suresi 38 numaralı ayet: "Hırsızlık eden erkek ve kadının yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah'tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin"; aynı suresinin 33 numaralı ayeti: "... yeryüzünde düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi...dir."), Birleşmiş Milletler Evrensel İnsan Hakları Bildirisi'nin 5. maddesinde dile getirilen insan haklarına aykırı cezalandırmalar kapsamına girer gibi görünmektedir. Nihayet Kur'an'da kölelere karşı yumuşak ve insani davranılması, onlara özgürlüklerinin verilmesi yonunde tavsiyeler olmakla birlikte, kölelik kurumunun **doğal ve yasal** kabul edil-

diğini eklememiz gerekir.

İnsan hakları dediğimiz haklar, değerler veya ilkelerle ilgili olarak tanrısal vahiyde karşılaştığımız bu durumu nasıl yorumlayabiliriz veya yorumlamalıyız? Doğrusu burada büyük bir problemin olduğu aşıkardır.

Bu konuyla ilgili bir açıklamada bulunmadan önce benzeri bir durumun, hatta durumların Kur'an'da insan özgürlüğü, insani irade ve kudret ile tanrısal irade, bilgi ve takdir arasındaki ilişkiler probleminde ve yine İslam Kelam'ında en ciddi meselelerden biri olarak kendini göstermiş olan tanrısal sıfatlar meselesinde söz konusu olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

Birinci konuyu ana hatlarıyla sergileyelim: Bu problem esas olarak insanın eylemlerinden sorumlu olması için sahip olması gereken özgür iradesi ve seçme gücü ile Tanrı'nın herşeyi önceden takdir etmiş olduğu ve bildiği görüşü arasında ortaya çıkan problemdir. Gerçekten Kur'an'da, bir yanda, Allah'ın hiç bir insana zerre kadar haksızlık etmediği (Nisa, 40), kötülüğü emretmediği (A'raf, 28), bir milletin kendisinde bulunan (güzel ahlak ve huyları) değiştirmeye kadar Allah'ın ona verdiği nimetleri değiştirmeyeceği (Ra'd, 11, Enfal, 53), Allah'ın insanlara hiçbir şekilde zulüm etmediği, insanların kendilerinin kendilerine zulüm ettikleri (Hud, 10, Yunus, 44), O'nun hiç kimseyi gücünün yettiğinden başkası ile yükümlü kılmadığı (Mü'minnun 62, Bakara, 286, En'am, 42, Zümer, 70), Allah'ın eğer isteseydi herkesi hidayete erdirmesinin kendisi için kolay olduğu, fakat mukellefleri kendi irade ve özgürlükleri ile cennet ve cehennem seçme konusunda serbest bıraktığı için bunu yapmadığı (Secde, 13 ve tefsiri) şeklinde ayetler vardır.

Ancak öte yandan yine Allah'ın doğru yola iletmek istediğinin kalbini açtığı, saptırmak istediğinin kalbini daralttığı (En'am, 135); dilediğini doğru yola ilettiği, dilediğini ise saptırdığı (A'raf, 155, İbrahim, 4, Nahl, 93, Fatır, 8); azdırmak istediği insanlara peygamberlerin bile öğütlerinin fayda edemeyeceğini (Hud, 34); rızık dileğine bol verip dilediğine daralttığı (İsra 30); dilediğini kurtuluşa erdirtip dilediğini ondan uzak tuttuğunu (İsra 97); saptırmak istediği insanların kalplerine ayetlerini anlamalarına engel olan bir ağırlık, kulaklarına sağırılık verdiği (Kehf, 57); dilemiş olsaydı bütün insanları tek bir millet yapabilecek olduğu, ancak dilediğini rahmete kavuşturduğu (Şura, 8); Allah'ın saptırdığı kişi için kurtuluşun mümkün olmadığını (Şura, 46) belirten ayetler de vardır.

Tanrı'nın isimleri veya güzel isimleri veya sıfatları, özellikleri konusunda da benzeri bir durum mevcuttur. Tanrı'nın, Kur'an'da bir yandan açıkça kendisi ile yaratıkları arasında varlık, cevher ayrımı yapar, ken-

disinin hiç bir eşi, benzeri olmadığını (İhlas 4, belki Meryem 65), gözlerin kendisini göremeyeceğini (En'am 103) söylerken, öte yandan insanlar için kullanılan bir takım manevi özellikler ile (ilim, kudret, irade, adalet, sevgi vb.) kendisini tavsif etmekten geri durmadığı gibi, yine hakkında kabul edilmesinde daha büyük bir güçlük bulunan birtakım fiziksel denebilecek özellikleri (Tanrı'nın eli, Fetih, 10; insanlara şah damarından daha fazla yakınlığı, Kaf, 16; Arş'a gitmesi (istiva), Bakara, 29, En'am, 54, Yunus, 3, Ra'd, 2, A'raf, 54, Taha 5; göge yönelmesi, Fussilet, 11, vb.) kendisi ile ilgili olarak zikrettiği görülmektedir.

Bundan dolayı bu her iki problem, İslam teolojisinin, yani Kelam'ın ortaya çıkışında etkisi olan en önemli iki problem olacağı gibi, bu iki müşkül konuda akli veya felsefi bakımdan kabul edilebilir bir çözüme varma çabaları da çeşitli Kelam okullarına yol açacaktır.

İnsani irade, cuz'i irade, özgürlük, insani kudret ve sorumluluk ile tanrısal irade, kullu irade, kadir-i mutlaklık, tanrısal herşeyi önceden bilme, takdir etme arası ilişkiler probleminin son çözümde tatmin edici bir cevaba bağlanmamış olarak varlığını ta zamanımıza kadar sürdürmüş olması bizi şaşırtmamalıdır. Bu problem, Kant'ın insan zihninin kendilerine hiç bir zaman için geçerli cevaplar verememiş olduğu, çünkü cevaplamaktan aciz olduğu antinomileri grubuna giren bir problem olarak değerlendirilmeyi hak eder niteliktedir. Başka deyişle, bu problemde ikna edici bir çözüme varılmamış olması, bu konuda fikir yürütmüş olan yüzlerce Müslüman kelamcının ve onların Hristiyan dünyasındaki meslektaşlarının kendi zihinsel yetersizliklerinden çok, problemin bizzat kendisinin ortaya konduğu ve verilerinin verildiği biçimde çözülemez niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Çünkü kısaca söylememiz gerekirse, ahlak duygumuz bizden bir eylemimizle ilgili olarak sorumlu tutulabilememiz ve onun sonuçlarından dolayı kınanmayı veya ödüllendirilmeyi hak edebilmemiz için, o eylemi bilerek ve iradi olarak istememizi ve seçmemizi ve ayrıca onu yerine getirmek üzere yeterli özgürlük ve kudrete sahip olmamızı talep etmektedir. Nitekim bu temel insani ahlaki ihtiyaç ve talepten hareket eden Mu'tezile, Tanrı'nın adil olduğu, dolayısıyla insana eylemleri için irade, özgürlük ve kudret vermesi gerektiği sonucuna varır. Ancak öte yandan bu çözümün, İslami dünya görüşü ve Tanrı anlayışı içinde tam bir çözüm olmadığını çünkü bunun da Tanrı'nın mutlak irade ve kudretine, herşeyi önceden bildiği ve takdir ettiği, herşeyin levh-i mahfuzda yazılı olduğu görüşüne aykırı bir şeyler içerdiği açıktır. Eğer insan, eylemlerinin gerçek faili, onların tek başına mutlak yaratıcısı ise, Tanrı'nın mutlak iradesi, şeyler üzerindeki mutlak gücü ve tasarrufu, onlar

hakkındaki ezeli bilgisi, herşeyi önceden takdir etmiş olduğu öğretisinin ne anlamı olabilir? Bu kaygıdan ve ihtiyaçtan hareket eden Kelam'ın Mu'tezile sonrası diğer önemli ve ona tepki olarak ortaya çıkan diğer okulu olan Eş'ari okulu, bilindiği gibi, Tanrı'nın külli iradesine, kudretine, takdirine öncelik tanıyan öğretisini geliştirecektir. Bu noktada belki **insanın hakkını insana, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya** verecek dengeli bir çözümün daha tatmin edici olacağı söylenebilir ve böyle bir çözümün varlığı umulabilir. Ancak doğrusu bu dengeli çözümün ne olduğunu somut ve inandırıcı bir biçimde ortaya koymak "kesb" teorisi ile böyle bir çözüme teşebbüs etmiş görünen, ancak bu çözümü "Eş'ari'nin kesbi kadar muglak" deyiminde görüldüğü gibi, kimseye fazla tatminkar görünmemiş olan Eş'ari'nin kendisi de dahil olmak üzere şimdiye kadar kimseye nasip olamamıştır.

Bu problemin ciddiliğine ve adeta çözülemezliğine ilişkin bir örnek olarak, bambaşka bir zeminde, bugün içinde yaşadığımız laik naturel zeminde de problemin ele alınışında bu probleme daha tatmin edici bir çözüm getirilememesini gösterebiliriz. Bugün bu problemde tanrısal takdir veya belirlemenin yerini doğal determinizm veya doğal belirleme almıştır. Bugün insanın doğa, bu arada kendi doğası hakkında artan bilgileri evrende her eserin bir nedeni olduğu ve olayların birbirlerini zorunlu olarak belirlediği görüşünü temel bir bilimsel yasa haline getirmiş gibidir. Şimdi eğer evrende, doğada olaylar arasında böyle bir nedensellik ilişkisi, böyle bir determinizm, böyle zorunlu bağlantılar varsa, insanın ahlaki eylemlerinin ve bu eylemlerinin temelinde olduğu düşünülen psikolojik isteme, seçme olaylarının da bu yasadan, bu determinizmden, bu bağlantılardan bağımsız olduğu düşünülemez. O halde insanın seçme özgürlüğü denen şey de aslında insanın içinde yaşadığı sosyal kültürel dünyada, insanın eğitiminde, insanın biyolojik, fizyolojik, psikolojik yapısında veya özelliklerinde kaynağını bulan gerçekte belirlenmiş bir şey olmalı, insanın özgürlük duygusu Spinoza'nın işaret ettiği gibi, havaya atılan bir taşın kendi iradesiyle ve özgürce düştüğü yanlış sanısından daha ciddi bir şey olmamalıdır. Kısaca burada eski problemin yerini insani irade, özgürlük ve kudret kavramıyla bilimsel doğal determinizm kavramı arasında bir önceki kadar ciddi ve çözülemez gibi görünen aynı ölçüde ciddi başka bir problem almış görünmektedir.

Tanrısal sıfatların yapısı ve onların Tanrı için kullanıldıkları anlam konusunda da benzeri bir problem vardır. Bu problem de, insanın üzerinde gerçekten tatmin edici bir çözüme varmasının adeta yapısal olarak imkansız olduğu bir problem gibi görünmektedir. Çünkü Kur'an'i Tanrı öğretisinin mantığı içinde Tanrı'nın yaratıkları için söz konusu olan özelliklerle, bu sıfatlar

manevi ve mükemmellik sıfatları olsalar bile, tek anlamlı (univoque) olarak tavsif edilmesi düşünülemez. Çünkü bu, şu veya bu şekilde ve şu veya bu ölçüde Tanrı'yı insanlara benzetmek (teşbih), onu insanileştirmek (antropomorfizm) tehlikesi gösterecektir. Ancak öte yandan, Tanrı'nın insanlar için söz konusu olan sıfatlardan veya özelliklerden başka hangi sıfatlara sahip olduğunu veya daha doğrusu bu sıfatların Tanrı için, insanlar için söz konusu oldukları anlamlardan başka hangi anlamlarda kullanılmalarının mümkün olduğunu anlamak veya açıklamak da hemen hemen imkansızdır. Burada yine tanrısal olanla, insani olan arasında yapısal ayrım, Tanrı'nın dili ile insanın bu dilin anlamını anlaması arasında yapısal bir zorluk vardır. İnsanın bu sıfatların anlamlarının kendisiyle ilgili olarak bildiği, kendisi için açık olan anlamlardan başka anlamlar olduğunu bilmesi mümkündür; ancak bu farklı, başka anlamların kendi varlık, tecrübe, bilgi dünyasında karşılıkları olmayan şeyler olarak içeriklerinin ne olduğunu bilmesinin fazla anlaşılabilir bir şey olmadığı açıktır.

Nitekim bundan dolayıdır ki, bu sıfatlar konusunda da Kelam'da yapılan tartışmalar yine ikna edici bir sonuçta varamamış görünmektedir. Bir takım kelamcılar, başta bazı Mu'tezililer hiç olmazsa Tanrı'nın adaleti, iyiliği gibi bazı sıfatları insani varlık düzeninde onlardan anlaşıldığı şekilde anlamak gerektiğini düşünerek insani adalet, insani iyi anlayışını Tanrı'ya transfer etmekte tereddüt göstermemişler; buna karşılık daha sonra Eş'ari Kelamcılarının en büyük bir bölümü, bu arada Gazali onları insan için, insani varlıkla ilgili olarak anlaşıldığından farklı bir anlamda -ancak bu farklı anlamın pozitif olarak ne anlama geldiği bilinmeksizin veya soruşturulmaksızın- almak gerektiği görüşünde ısrar etmişlerdir.

Peki o halde insan hakları konusunda da aynı durum mu söz konusudur? Kur'an'ın insan haklarına bakışında yine bizatihi tek tanrıci bir dinin, bu arada İslam'ın başka dinlerin mensuplarına bakışında ve onların mensuplarıyla söz konusu dinin, yani İslam'ın kendi mensuplarına aynı temel hakları tanımamasında söz konusu olabilecek içsel imkansızlıklar veya hiç olmazsa büyük güçlükler mi söz konusudur?

Bazıları yukarıda zikrettiğimiz iki problem grubu ile bu insan hakları problemi arasında böyle bir yapısal benzerliğe karşı çıkabilirler ve burada durumun şu nedenlerle daha basit olduğunu ileri sürebilirler.

1) İnsan özgürlüğünü veya tanrısal sıfatların insan-biçimci versiyonunu kabul etmek, Tanrı kavramının İslami içeriğinde, daha genel olarak Tanrı kavramının rasyonel-felsefi içeriğinde bazı problemler yaratmaktadır. Buna karşılık Tanrı'nın Müslümanlarla Müslüman

olmayanlar arasında, Müslüman olanlar içinde de kadınlarla erkekler arasında bir ayırım yaptığını kabul etmekte herhangi bir problem yoktur. Tanrı Kur'an'da birçok yerde bazı milletleri başka bazı milletlere, hatta bazı peygamberleri diğerlerine üstün kıldığını söylemektedir (Bakara, 253, İsrâ, 55). Kur'an'da Tanrı'nın insanları meleklerle bile üstün kıldığı söylendiği gibi, O'nun nedenini bilmesek de erkekleri kadınlara açıkça üstün kıldığını görmekteyiz (Nisa, 34; "Allahın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle... erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur"). Bu temel bakış açısının sonucu olarak, Tanrı'nın Müslümanlarla öyle olmayanları, erkeklerle kadınları birbirlerinden farklı haklara, daha doğrusu temel haklara, bugün insan hakları denen haklara hak kazanan varlıklar olarak görmesinde, yani aralarında bu bakımdan bir ayırım yapmasında herhangi bir problem mevcut değildir. O halde, eğer kadınla erkek ayrı özellikte yaratılmış ve erkek kadına üstün kılınmışsa, yine eğer İslam bütün insanlığa en son ve en mükemmel din olarak gönderilmiş, buna rağmen putataparlar ve kitap ehli olan diğer dinlerin mensupları bu en mükemmel dine bilerek ve isteyerek iltifat etmemişlerse, putataparların öldürülmeleri, Hristiyan ve Yahudilerin ise haklar bakımından Müslümanların statülerinden daha aşağıda bir statüye layık görülmelerinden daha doğal veya daha haklı ne olabilir?

2) Eğer Kur'an'da insan haklarına ilişkin unsurlar içeren ayetlerde sözü edilen türden belli bir farklılık veya uyumsuzluk varsa, bunu da nesh kavramı ile açıklamak mümkün ve uygundur. Herkesin dininin kendine ait olduğu, dinde zorlama olmadığı, peygamberin diğer din mensuplarına, hatta putataparlara karşı görevinin sadece onları uyarmaktan ve doğru dini tebliğ etmekten ibaret olduğu, onlara karşı zor kullanmaması gerektiği yönündeki ayetler daha sonra gelen ve onları hükümsüz kılan ayetlerle yürürlükten kaldırılmıştır. O halde, bu konuda herhangi bir kuramsal zorluk olmadığı gibi, pratik olarak da herhangi bir problem yoktur. Nitekim sonraki emirler ve kurallar daha sonra İslam fıkıhında da tedvin edilmiş ve İslam devletinde ve toplumunda da uygulamaya sokulmuşlardır. Yani İslam toplumunun daha sonraki tarihi, bunlarla ilgili olarak Müslüman bilginlerin ve yöneticilerinin herhangi bir görüş ayrılığı içinde olmadıklarını ve bu konuda herhangi bir problem gormediklerini göstermektedir.

Bu görüşün mümkün ve makul bir görüş olduğuna şüpheli yoktur. Gerçekten dinde zorlama olmadığına, Peygamberin görevinin sadece uyarmak ve tanrısal mesajı tebliğ etmekten ibaret olduğuna, müslümanların dinlerinin kendilerine, diğerlerinin dinlerinin de diğerlerine ait olduğuna ilişkin ifadelerin genel olarak vahyin erken dönemine ait olduğu, buna karşılık cihada ilişkin emirle temel insan hakları bakımından asıl problemi

teşkil eden sözü ettiğimiz ayrımcı hukuki hükümlerin onun geç dönemine ait olduğu bilinmektedir.

Öte yandan, bu insan hakları bakımından problem teşkil eden din ve cinsiyet ayırımına dayanan hükümlerin daha sonra İslam hukukunda ayrıntılı olarak kodifiye edilmiş olduğu da bir gerçektir. Bu hükümlere otoritatif hukuk kaynaklarında daha başka ve bu hükümlerden çıkan veya onlarla irtibatlı olan hükümlerin eklendiği ve uygulamaların onlara göre yapıldığı da bir gerçektir. Bugün anayasalarını Şeriat ilkelerine göre düzenleme iddiasında bulunan ülkelerde kadınların çalışma hakkına, kamu hayatına katılma hakkına, seyahat özgürlüklerine, örgütlenme özgürlüklerine, hatta Suudi Arabistan gibi bir ülkede örneğini yakınlarda gördüğümüz araba kullanma özgürlüklerine getirilen yasaklar veya kısıtlamalar, kaynağını Kur'an'da bulan erkeklerin kadınların koruyucuları oldukları ilkesi ile (**kavame**), örtünme ilkesi ile (**hicab**), erkekler ile kadınlar arasındaki ayırım ilkesi ile temellendirilmeye çalışılmaktadır. Aynı şekilde yargı sisteminde sivil davalarda iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine eşdeğer kabul edilmesi, ciddi cinai davalarda ise kabul edilmemesi, adam öldürme davalarında kadın kurbanların varislerine erkek kurbanları varislerine ödenen tazminatın daha az tazminat ödenmesi uygulamaları da aynı ilkeler veya hükümlerle meşrulaştırılmaktadır.

Benzeri şekilde otoritatif olan fıkıh kaynaklarına dayanan **zimet** sistemi içinde, islami devletin sınırları içinde yaşayan gayri müslimlerin kişilik, mülkiyet hakları, dinlerini koruma ve ibadetlerini serbestçe ifa etme haklarının tanınmış olduğu ve dini cemaatlere belli bir muhtariyet bahşedilmiş olduğu bir gerçek olmakla birlikte, bu dinlerin mensuplarının özel bir vergiye, cizyeye tabi tutulmuş oldukları ve Müslümanlar üzerine bir otorite uygulamayı gerektiren kamu görevlerinden uzak tutulmuş oldukları, bu cümleden olmak üzere, örneğin silahlı kuvvetler içinde yer almalarına izin verilmediği bilinmektedir. Bu arada **zimmi** sistemin de sadece ehli kitap için söz konusu olmuş olduğu unutulmamalıdır. Bu kategorinin yalnızca Kur'an'da açıkça belirtilmiş olan Yahudi, Hristiyan ve Sabiilerle sınırlandırılması, kitap ehli olmayan diğer dinlerin mensuplarının zimmi statüsü gibi aşağı bir statünün içine girmelerine bile imkan vermemiştir. Nihayet buna, Müslümanlıktan çıkıp başka bir dine girmek isteyen birinin murted durumuna girdiği için hukuki olarak öldürülme tehdidi ve uygulaması ile karşı karşıya bulunmuş olduğu gerçeğini de eklemek gerekir.

Bu düşünce ve açıklama tarzı daha önce işaret ettiğimiz gibi, haklı ve makul olmakla birlikte, öte yandan, İslam tarihi boyunca ve İslami devletlerin hüküm sürdükleri bölgelerde insan hakları bakımından pratikte uygulamaların aynı dönemde, hatta daha ileri dönem-

lerde Batı Hıristiyan dünyası içinde aynı haklara ilişkin uygulamalardan çok daha yumuşak ve ileri düzeyde olmuş olduğu da başka bir gerçektir. Batılı ve Dogulu bir çok tarihçinin işaret etmiş oldukları gibi, bütün Ortaçağ boyunca İslam dünyası içinde ve İslam devletinin egemenliği altında yaşayan Hıristiyanlar ve Yahudilerin Hıristiyan dünyası içinde, Hıristiyan devletin egemenliği altında yaşayan Müslümanlara ve Yahudilere göre çok daha güvenli, çok daha hoşgörülü bir hukuki kültürel ortamda yaşamışlardır. XVI-XVII. yüzyıllarda Avrupa devletlerinde devletin resmi mezhebenden başka bir mezhebe mensub Hıristiyanların hangi katliamlara ve işkencelere, sürülmelere maruz kaldıkları bilinmektedir.

Ote yandan müslüman devletlerin hüküm sürdüğü bölgelerde Kur'an'da esasları belirtilen ve fıkıh kitaplarında ayrıntıları belirlenen ve tedvin edilen hükümlerin kendilerinin de ya uygulanmadığı veya yumuşatıldığı da ayrı bir gerçektir. Örneğin İslam fetihlerinin başlangıçlarında İran'da Zerdüşçülüğün başına gelenler, daha ileri dönemde Hindistan'ın fethedilmesi esnasında Hint halkının başına gelmemiştir. Hint dinlerinin mensupları hiç te ehl-i kitap olmadıkları bilinmesine rağmen İslam'a zorlanmamışlar ve İslami toleranstan yararlanarak dinlerini ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu, müslüman hukukçular tarafından biraz da zorlama yapılarak bu dinlere mensup insanların da göksel olarak vahyedilmiş metinlere sahip oldukları yorumu yapılarak gerçekleştirilmiştir. Emevi ve Abbasi saraylarında eski dinlerini korudukları yönünde kuvvetli şüpheler bulunan birçok aydına, örneğin İranlı İbni Mukaffa'ya dokunulmamıştır. Gayri müslimlere şüphesiz yargıçlık, kumandanlık, valilik gibi kamu görevleri verilmemekle birlikte, en az bunlar kadar önemli olan saray doktorlukları, maliye memurlukları, katiplikler esirgenmemiştir. Zina yapan evli kadınların recm edilmesi uygulamasının bütün Osmanlı tarihi boyunca ancak iki örneği bulunduğu hatırlatılmaktadır. Bu, şüphesiz, zina olayının subut bulması ile ilgili Kur'an'da ve fıkhıta konulan şartların ağırlığı ve yerine getirilmesinin zorluğu kadar, toplumun bu tür sert ve alçaltıcı cezalara karşı gösterdiği genel hoşlanmazlık duygusu ile açıklanmalıdır. Aynı şekilde hırsızlıkla ilgili olarak konan cezaların sertliği ve doğurduğu olumsuz toplumsal-ekonomik sonuçlar bu suçla ilgili Kur'an'da yer alan ve fıkıh tarafından yasalaştırılan müeyyideleri yine pratikte büyük ölçüde yumuşatma imkanı sağlamıştır. Nihayet, İslamı bir şeriat olmaktan çok, kişisel ve toplumsal bir tinsel yaşantı arayışı; Tanrı'yla özel ve yakın bir ilişki kurma imkanı olarak yorumlayan ve dolayısıyla politika ile ilgilenmekte isteksiz olduğu gibi doğma ve şeriatın lafzına, kuralına uymaya fazla önem vermeyen İslam mistikleri, mutasavvıflar genel olarak bütün yaratıkları, özel olarak bütün insanları Tanrı'nın varlığının bir yansıması diye kabul eden metafizikleri ve buna uygun

olarak geliştirdikleri ahlakları ile Müslümanlarla diğerleri, erkekler ile kadınlar arasındaki ayrımları hayli yumuşatarak daha evrensel, daha hoşgörülü bir dünya görüşü ve uygulaması ortaya koymuşlardır. Şimdi acaba bütün bu uygulamaları nasıl açıklamak gerekir? Onları Kur'an'ın emirlerine açıkça aykırı düşen veya onların gerisinde bulunan ruha, zihniyete uymayan salt pratiğin, sosyal hayatın gerektirdiği mutlu sapmalar olarak düşünmek ne kadar uygun olacaktır? Acaba onların gerisinde yine kaynağı bizzat Kur'an'da bulunabilecek evrenselci, eşitlikçi, insan haklarıcı bir şeyler yok mudur?

Nesh sorununa gelelim: Kur'an'da hangi ayetlerin nasih, hangilerinin mensuh olduğu konusunda genel olarak fıkıhçılar arasında görüş birliğinin olduğu bilinmektedir. Örneğin içki yasağının daha önce bu konudaki izni ortadan kaldırdığı bilinmektedir. Ancak acaba dinde zorlamanın olmadığı konusundaki ayet, böyle bir ayet midir? Peygamber'in üzerine düşen görevin insanları sadece uyarmak, onlara tanrısal vahyi tebliğ etmekten ibaret olduğuna ilişkin ayetler de mensuh diye kabul edilen ayetler mi olmuşlardır? İnsanları imana ilişkin eylemlerinden oturu yargılama hakkının sadece Tanrı'ya ait olduğu yönündeki ayetlerin mensuh ayetler olarak kabul edildiğine dair bir bilgi yoktur.

Genel Değerlendirme

Bu noktaları göz önüne alırsak belki Kur'an'ın insan haklarına ilişkin problemleri tutumu hakkında da başka bir açıklamayı önerebiliriz: Bizim kanaatimize göre, bu konuda da, insanı özgürlük ve tanrısal takdir ve tanrısal sıfatlar konularında yukarıda sözünü ettiğimiz durumun bir benzeri karşısında bulunmaktayız. Ote yandan yine bize göre bu benzerliğin temelinde de yine yukarıda sözü edilen iki problemin temelinde bulunan gerekçelere ve nedenlere belli ölçüde benzer olan gerekçeler ve nedenler bulunmaktadır.

Söylemek istediğimizi açıklayalım: Kur'an'da Tanrı'nın insanı en güzel bir biçimde yaratmış olduğu, yaratıklarının çoğundan üstün kıldığı, yeryüzünde kendisine halife kıldığı vb. yönünde bir hayli ifadenin var olduğunu biliyoruz. Şimdi bu ifadelerden çıkarılabilecek en genel sonuç, şüphesiz, insanın tür olarak veya insan olarak değerli olduğudur. Burada kastedilenin erkek veya kadın, genç veya yaşlı, hür veya köle olarak insan olmadığı gibi, hatta Hıristiyan veya Müslüman olmak bakımından insan olmadığı açıktır. Çünkü bu ifadelerin geçtikleri ayetlerin anlam çerçevesi, bunu gösterdiği gibi, buralarda yapılan karşılaştırma da Müslümanlarla öyle olmayanlar arasında değil insanlarla diğer yaratıklar, hayvanlar veya hatta melekler arasındadır. Bildiğimiz nedenlerle, şüphesiz, Müslümanla Müslüman olmayan arasında ilerde birtakım ayrımlar yapılacaktır.

Ancak sözü edilen ayetlerde insanın tür olarak veya insan olarak bu dinsel ayırmadan önce gelen bir değeri olduğuna açık bir atıf vardır. Bu atıf, zaman zaman, insanın kendi değerini, kendisine verilen bu büyük ve önemli rolü kendi doğasını ve bu doğanın üstün statusunu bilmemesinden oturu Tanrı tarafından insana yöneltilen bir kınama ve şikayetle birlikte bulunmaktadır. Özet olarak bu öğreti, Kur'an'ın genel olarak insana, insan türüne karşı evrenselci, yani ayrımcı olmayan eşitlikçi, hatta humanist diyebileceğimiz bakış açısının içinde bulunduğu veya böyle bir bakış açısını ifade ettiği en önemli perspektiflerden birini oluşturmaktadır.

Kur'an'da kendisiyle zaman zaman karşılaştığımız doğal din düşüncesi de, Kur'an'daki bu evrenselci, eşitlikçi bakış açısının ikinci önemli bir kanalı gibi görünmektedir. Bilindiği üzere Rum suresinin ünlü 30. ayetinde şöyle denmektedir: "Resulum, sen yuzunu hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzerine yaratmışsa ona çevir... işte dosdoğru din budur." Şimdi yine bu önemli ayetten anlaşılan insanların insan olarak veya doğal yapıları, yani fitratları bakımından tek Allah fikrine yakın olarak yaratılmış oldukları veya oyle olduklarıdır. Bu ayette dile getirilen bu düşüncenin İbrahim Peygamber'in içinde yaşamış olduğu puta tapar toplumda kendi doğal aklı ile Tanrı'yı aramasına ilişkin diğer ayetler ve ifadelerle desteklendiğini ve zenginleştirildiğini de biliyoruz. Muhammed'in ve İslam'ın gelmesinden önce ve kendilerine herhangi bir peygamber gelmemiş olsa bile, insanların kendi doğal yapıları, fitratları gereği Tanrı'yı bilmeye yakın oldukları yönündeki bu düşüncenin insanın insan olarak değerli, şerefli olduğu yönündeki öğreti ile birleşince ne kadar geniş ve evrenselci bir bakış açısına imkan verdiği açıktır.

Bu geniş ve evrenselci bakış açısının kendisini destekleyen bir başka önemli motif olarak, bütün insanların aktüel yaratımlarından önce ezelde Tanrı'nın hitabına mazhar olmaları ve onunla bir misaka, sözleşmeye girmiş oldukları yönündeki bir başka Kur'ani motif zikredilebilir. Bilindiği gibi ezelde gerçekleştiği bildirilen bu -deyim yerindeyse- sözleşme olayında Tanrı, insanlara kendilerinin efendileri olup olmadığını sormuş, onlar da buna karşı "evet, şüphesiz" demişlerdir. Bu olayın insanları moral olarak bağlayan en büyük bir tarihsel-metafizik olay olması özelliği bir yana, bizi ilgilendiren ciheti yine insanlara doğuştan ait olan saf dinsel içgüdü kavramını ortaya atması veya onu destekler nitelikte olmasıdır.

Bu doğal din, fitrata dayanan din, insanlara doğuştan ait olan saf dinsel içgüdü kavramı, şüphesiz, Müslüman olmanın veya Peygamber'in özel mesajının önemini

azaltmamakla veya ona ters düşmemekle birlikte, ote yandan kabul etmek gerekir ki, sonuçları itibariyle bütün insanları insan olarak değerli olmak bakımından eşitleyen ve onların doğal kurtuluşuna imkan veren bir mesaja sahiptir. Nitekim Buhari'nin Ebu Hureyre'den rivayet ettiği her çocuğun fitrat üzere tevhide meyilli doğduğu, ancak daha sonra ebeveynlerinin onu Yahudi, Hristiyan veya Mecusi yaptığı şeklindeki ünlü hadis de bu ana düşünce veya motifi kesinlikle güçlendirir nitelikte görünmektedir.

Bu ayetlerin ve hadisin doğal sonucu olarak, insanın insan olarak iyi olduğu, bütün insanların insan olmak bakımından iyi oldukları şeklinde bir yoruma gidilebilir. Şimdi işte bu iyilik, bu iyi doğa, bu fitrat bütün insanlar arasında ortak bir bağ, temel bir eşitlik kaynağı teşkil eden bir şey olarak düşünülebilir. Burada sorun, işte bu doğal din, doğal akıl, doğal iyilik, doğal kurtuluş imkanı ile özel bir din İslam, Muhammed'in tarihsel zuhuru, İslam'a dayanacak özel kurtuluş arasındaki ilişkilerin nasıl olacağıdır.

Kanaatimize göre iyi insanlar tarafından gerçekleştirilen iyi fiiller (salih ameller) olgusu da Kur'an'ı, bu fiilleri gerçekleştirenleri, velev ki Müslüman olmasalar da, iyi bir geleceğin beklediği konusunda bazı ifadelere ve bu ifadelerin sonucu olarak da bütün insanlar ile ilgili olarak belli ölçüde umit verici bir görüşe itmiş olmalıdır. Kur'an'ın en az iki yerinde bu tür evrenselci humanist görüşün dile getirildiği açıktır. Bakara suresi 62. ayette aynen şöyle denmektedir: "Şüphesiz iman edenler, yani Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sabiilerden Allah'a ve ahiret gününe hakkıyla inanıp salih ameller işleyenler için Rableri katında mükafatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar uzuntu çekmeyeceklerdir." Maide suresi 69 numaralı ayette de aynı mealde bir ifade vardır: "İman edenler ile Yahudiler, Sabiiler ve Hristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe (gerçekten) inanıp iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur. Onlar uzulecek de değildirler." Al-i İmran suresinin 113-115 numaralı ayetleri, ehl-i kitap içindeki bir toplulugun yine Allah'a ve ahiret gününe inanmalarından ve iyiliği emredip kötülükten kaçınmalarından, hayırlı işler yapmalarından dolayı karşılıksız bırakılmayacaklarını söylerken aynı düşünceyi tekrar eder gibi görünmektedir. Eğer bütün bu ayetleri doğru yorumluyorsak, onlarda Müslüman olmayan diğer tek tanrı dînlerine, hatta Sabiiliğe mensup insanların Allah'a, ahiret gününe inanmaları ve iyi eylemlerde bulunmaları koşuluyla gelecek hayattan korkmaları için bir nedenleri olmadığı söylenmektedir. O halde burada kurtuluş sadece iki şeye bağlanmaktadır: Tanrı'nın varlığına ve ahiret gününe olan doğru inançla iyi eylemlere. Başka şekilde söylersek, buralarda birçokları gibi bize göre de eğer bir Yahudi, Hristiyan veya

Sabii kendi özel dini içinde kalmakla birlikte bunlara inanıyor ve iyi eylemde bulunuyorsa, onun için gelecek hayatta hüsran yoktur denmektedir. O halde, Kur'an'ın bu ayetlerini de, onun yine insanı insan olarak alan evrenselci tutumu içine giren ifadeler olarak zikredebiliriz.

Kur'an'da genel olarak insan, Müslüman veya Müslüman olmayan değil, erkek veya kadın değil, özgür veya köle değil insan olarak insan hakkında en güzel, en çarpıcı ayetlerden biri yine Maide suresinin 32 numaralı ayetidir: "Kim bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibi olur. Her kim bir canı kurtarırsa, bütün insanları kurtarmış gibi olur." Şimdi bu ayette sözü edilen insanın genel olarak insan, insan olarak insan, her hangi bir din, renk, ırk, cinsiyet ayırımına dayanmaksızın modern insan hakları anlayışında temel alınan insan olduğu konusunda kim şüphe edebilir?

Peki eğer insanlar, insan olmak bakımından üstün, şerefli ve değerliyseler, insanlar doğal akıl ve fitratları ile Tanrı'yı bilmeye ve doğru eylemleri yapmaya muktedirler, o zaman, dinler arasında ne fark vardır ve İslam'ın özel anlamı, Muhammed'in kendisinin getirdiği özel vahyin değeri veya farklılığı nerededir? Müslüman olmanın, müslüman imanının ve eyleminin özel değeri nerededir? Şimdi kanaatimize göre sorun veya Kantçı anlamında antinomi burada başlamaktadır. Kur'an'ın unlu bir ayeti "hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" diye sormaktadır. Yine Kur'an'ın birçok ayetinde Tanrı'nın insanları birbirlerine üstün kıldığı, hatta peygamberlerin kendilerinin bile bir üstünlük derecesine tabi oldukları, yani bazılarının diğerlerinden daha üstün olduğunun açıkça zikredildiğine yukarıda işaret ettik. Kur'an'a göre, Muhammed sadece eski peygamberlerin vahiylerini tekrarlayan veya eski, ancak tahrif edilmiş olan vahiyleri düzelten bir peygamber değildir. İslam da, eski peygamberlerin şüphesiz doğru olmakla birlikte, dinlerini yeniden ihya eden, onlarla aynı planda, aynı düzlemde olan bir din değildir. Kur'an, Muhammed ve İslam, tanrısal kitaplar, peygamberler ve ilahi dinler dizisinin en son, en mükemmel, en tam biçimleridir. Bundan dolayı, Kur'an'ın tanrısal vahye en uygun bir biçimde ihtiva eden biricik kitap, Muhammed'in Tanrı'nın en sevgili kulu, peygamberlerin en büyüğü, en şerefli, olan biricik peygamber, nihayet İslam'ın da Tanrı'nın en gerçek dini olduğunu kabul etmek gerekir.

Şimdi, Kur'an'ı baştan başa kesen bu ana akım, bu temel motif, bu ana öğretinin varlığını ve anlamını görmek de zor değildir. Bundan başka türlü olabilir miydi? Bir sosyal gruba, bir düşünce grubuna, bir hakikat veya değer grubuna ait olan, bir yandan bu

grubun dışındakilerin de kendi grubu ile aynı değere, aynı hakikate sahip olduğunu düşünüp diğer yandan kendi özel grubuna, kendi özel hakikatine, kendi özel değerine, aidiyetinin veya mensubiyetinin değerini ve üstünlüğünü meşrulaştırabilir mi? Bu inanç, düşünce ve değer gruplarının bünyesinde zorunlu olarak mevcut bir dilemma veya zorunlu bir iç gerilim veya paradoks değil midir? Bir tarihte İslam ve Muhammed hakkında olumlu bir dil kullanan, olumlu şeyler söyleyen bir Fransız profesörüne iyi niyetli bir Müslüman dinleyicinin o halde Muhammed'i İsa gibi gerçek bir peygamber olarak kabul edip etmediğini sorduğunu hatırlıyorum. Fransız profesörün bu soruya cevabı kısaca şu olmuştu: "Eğer buna inansaydım, karşınızdaki Hristiyan olarak bulunmaz, Müslüman olmuş olurdu."

O halde Müslüman olmanın değerine inanan birinin, Müslüman olmamanın aynı değerde olduğuna inanması beklenemez. İşçi sınıfının değerine inanan bir inançlı komünistin işçi olmayan veya işçi sınıfına ait olmayan biriyle aynı değere sahip olduğuna inanması da beklenebilir. Türk milliyetçiliğinin, Türk kültürünün en üstün değeri temsil ettiğine inanan birinin başka bir milletin kültürünün, dilinin kendisinininkilerle aynı değerde olduğunu söylemesi gerçekçi değildir. Peki o halde insanlar, milletler, dinler, medeniyetler birbirleriyle zorunlu savaş ilişkisinde mi olacaklardır? Başkalarına, diğerlerine, ötekine karşı anlayışın, hoşgörünün anlamı nedir? Sorun bu başkasının, diğerinin, ötekinin nerede, hangi noktalarda başkası, diğeri, oteki olduğunu belirlemekle veya bu başkalık, ötekiliğin nelere, hangi hakların varlığına izin verdiği, hangilerine izin vermediğini tanımlamakla ilgilidir. Bir yandan insanların hangi ırka, cinsiyete, dine ait olurlarsa olsunlar bazı ortak özelliklere, ortak ihtiyaçlara, dolayısıyla ortak haklara sahip olduklarını kabul etmek, öte yandan bunların dışında kalan, kalması mümkün olan farklılıkların değerini ve üstünlüğünü kabul etmek ve korumak mümkündür. Örneğin insanların insan olmak bakımından yaşama, özgürlük ve benzeri ortak özelliklerini, ihtiyaçlarını ve doğal olarak haklarını kabul etmek, ancak öte yandan insanların erkek veya kadın olarak, Müslüman veya Hristiyan olarak, Türk ve Yunanlı olarak farklılık değerlerini ve bu farklılık değerlerindeki üstünlük iddiası ve haklarını devam ettirmek mümkündür. Çünkü farklılık bir olgudur ve farklılığa dayanan değerlerin savunulması da mümkün ve doğrudur. Önemli olan bu farklılık değerlerinin, yukarıda işaret ettiğimiz gibi **hangi düzlemlerde ve hangi sınırlarda** savunulmaya çalışıldığı ve bunların ortaklık değerleri olarak kabul edilen değerlerin düzlemine ve alanına tecavüz etme tehlikesinin bulunup bulunmadığıdır. İnsanlık düşüncesinin ve insanlık tecrubesinin bugün varmış olduğu noktada bu ortaklık değerlerinin neler oldukları bellidir: Onlar temel bireysel doğal insan hakları denen

haklar olarak bilinen değerlerdir.

O halde, Kur'an'da temel insan değerleri ve temel insan hakları üzerinde var olan çift anlamlılığı da işte bu çetin sorunun kendisinin çift anlamlılığının bir ifadesi olarak görmek mümkündür. Bu, ben ve oteki, partikularizm ile evrenselcilik arasındaki gerilimdir. Kur'an'ın kendisinin ihtiva ettiğini düşündüğümüz iç gerilimi, bizim kendi kişisel hayatımızda yaşadığımız iç gerilimin bir ifadesidir. Çünkü Kur'an bizim kendi iç hayatımızı bu

hayatımızın çeşitliliğini ve çelişkilerini yansıtmaktadır. Kur'an'ı nasıl okuyacağımız ve nasıl anlayacağımız bizim kendi kişisel hayatımıza, kişisel deneyimimize, yaşantımıza bağlı bir şeydir.

**Daha önce, Liberal Düşünce'nin "Kış 97" sayımızda yayınlanan bu yazıyı, teknik bir hata nedeniyle bazı bölümleri atlandığı için yazarımıza ve okurlarımıza duyduğumuz saygının bir gereği olarak yeniden yayınlıyoruz.*